

Министерство образования и науки, молодежи и спорта Украины

**Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова
Кафедра истории Древнего мира и Средних веков**

**Одесский археологический музей
Национальной академии наук Украины**

**Отдел археологии Северо-Западного Причерноморья
Национальной академии наук Украины**

ДРЕВНЕЕ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ

Выпуск X

Одесса

ФЛП «А.С. Фридман»

2013

ББК 63.3(237Ук.7)

Д 73

УДК 902/904

Рекомендовано к печати Ученым советом исторического факультета Одесского национального университета имени И.И. Мечникова.
Протокол № 6 від 26 лютого 2013 р.

Древнее Причерноморье. Выпуск X / Глав. ред. И.В. Немченко. – Одесса: ФЛП «А.С. Фридман», 2013. – 654 с.

Сборник «Древнее Причерноморье» составлен на основании материалов X Чтений памяти профессора П.О. Карышковского, международной конференции, которая состоялась в ОНУ имени И.И. Мечникова 11-13 марта 2013 г. Выпуск включает статьи по проблемам нумизматики, истории и археологии Северного Причерноморья, античной и средневековой истории, византиноведения, истории Европы раннего нового времени, историографии и т.д.

Редакционная коллегия:

Немченко И.В. – к.и.н., зав. кафедрой истории Древнего мира и Средних веков
ОНУ имени И.И. Мечникова, главный редактор

Демин О.Б. – д.и.н., зав. кафедрой новой и новейшей истории ОНУ имени И.И. Мечникова

Дзиговский А.Н. – д.и.н., профессор кафедры археологии и этнологии Украины
ОНУ имени И.И. Мечникова

Кушнир В.Г. – к.и.н., декан исторического факультета ОНУ имени И.И. Мечникова

Луговой О.М. – к.и.н., доцент кафедры истории Древнего мира и Средних веков
ОНУ имени И.И. Мечникова, технический редактор

Избаш-Гоцкан Т.А. – к.и.н., доцент кафедры истории Древнего мира и Средних веков
ОНУ имени И.И. Мечникова

Охотников С.Б. – к.и.н., зам. директора Одесского археологического музея НАНУ

Руссев Н.Д. – д.и.н., проф. Высшей антропологической школы (Кишинев, Молдова)

Самойлова Т.Л. – к.и.н., зав. Отделом археологии Северо-Западного Причерноморья НАНУ

Смынтына Е.В. – д.и.н., зав. кафедрой археологии и этнологии Украины
ОНУ имени И.И. Мечникова

Рецензенты:

Брумяк И.В. – д.и.н., директор Одесского археологического музея НАНУ

Сорочан С.Б. – д.и.н., зав. кафедрой истории Древнего мира и Средних веков Харьковского
национального университета имени В.Н. Каразина

Издание осуществлено при финансовой помощи Владимира Владимировича Левчука и Владимира Алексеевича Крава.

ISBN 978-966-96181-10-9

© Кафедра истории Древнего мира и Средних веков
ОНУ имени И.И. Мечникова, 2013

most important roles in official festivals and had the mystical side intended only for chosen elite.

¹ Kubiak Z. *Mitologia Greków i Rzymian*. – Warszawa, 2003. – S. 335.

² Kerényi K. *Dionysos: archetypal image of the indestructable life*. – London, 1976. – S. 121-29; Burkert W. *Ancient mystery cults*. – Cambridge, 1987. – S. 98.

³ Kerényi K. *Op.cit.* – P. 222; Graves R. *Greek myths*. – London, 1981. – 98.5.

⁴ Kubiak Z. *Op.cit.* – S. 335.

⁵ Shapiro H.A. *Art and Cult under the Tyrants in Athens*. – Mainz am Rhein, 1989. – P. 84-99.

⁶ Carpenter T.H. *Dionysian Imagery in Fifth-Century Athens*. – Oxford, 1997. – Pl. 25, 31

⁷ Burkert W. *Op.cit.* – P. 109, 239, Kerényi K. *Op.cit.* – P. 261-267

⁸ *Corpus Vasorum Antiquorum*, Munich, Museum Antiker Kleinkunst 4, 26-27. – Pls. 199.1-2, 200.1-2, 201.1-2, 202.1-2, 203.1-2, 204.1-3

⁹ Секерская Н.М. Помещения с культовыми предметами из Никония // МАСП, 22 – 1983. – С. 123-135; Секерская Н.М. Античный Никоний и его округа в VI-IV вв. до н. э. — К., 1989. – С. 99-100, рис. 57.

¹⁰ Isler-Kerenyi C. *Dionysos in Ancient Greece*. – Leiden, 2007. – P. 235-255.

Д.С. Гордієнко (Київ, Україна)

РАХ ВУЗАНТИНА: ДО ПИТАННЯ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ ПЕРІОДУ МАКЕДОНСЬКОЇ ДИНАСТІЇ

Візантійська політична доктрина, успадкована від давнього Риму, на час приходу до влади Македонської династії зазнала значної трансформації. З одного боку, це було зумовлено інтеграцією в політичну систему елементів християнського вчення, а з другого – активним сприйняттям ідей східного самодержавства. Власне, на початку X ст. й завершився процес трансформації пізньоантичної політичної доктрини, що зазнає зворотної трансформації лише в Палеологівську епоху.

На сьогодні ціла низка питань, пов'язаних з елементами політичної думки Візантії епохи Македонської династії, вже була предметом наукових досліджень, у тому числі й проблеми зовнішньої політики, враховуючи руський вектор¹. Проте залишається актуальним питання цілісного погляду на політичні принципи Візантії як на єдину систему.

Саме у часи Македонської династії абсолютизм досяг свого найбільшого вияву в історії Візантії. Державу уособлював василевс, який виступав і безпосереднім керівником зовнішньої політики². У культі служіння „Божественній імперії” возвеличується влада василевса, а з ним і єдинопогрішного візантійського правовір'я. Так, подібно до Йоанна Дамаскіна, Василь I Македонянин в „Учительних главах” розглядає

зв'язок монархії земної і небесної в рамках світосприйняття „образ – первообраз” (Гл. 47 „Про світ”), чітко проголошуючи тезу, що імператор має слідувати Христу³. У цей період завершеного обґрунтування набула теорія симфонії між державою і Церквою, що й визначалася насамперед ідеями божественного походження імператорської влади та Богообраності християнської імперії⁴.

Чи не вперше в політичній думці Візантії ця ідея була обґрунтована в Епанагозі, авторство якої приписують патріарху Фотію, однак виданій від імені Василя Македонянина⁵. За „Епанагоєю”, головним Законодавцем, Суддею і Управителем є сам Господь Ісус Христос. Його представниками на землі є імператор і патріарх. Влада василевса – „загальне благо для всіх підданих”, а його обов'язок – „утримувати і оберігати наявні блага, а також повертати втрачені”. Імператор встановлює та інтерпретує закони, проте вони не можуть суперечити канонам. Натомість обов'язок патріарха – „вести до правовір'я всіх, наскільки це можливо”, а також винятково патріарх має право тлумачити та інтерпретувати канони⁶. Цей документ набув особливого поширення у слов'янських землях, у тому числі і в Русі⁷.

Візантія не знала боротьби за інвеституру. Чи не востаннє папа Стефан VI нагадував імператору Леву VI про розмежування сфери влади. В листі до василевса він писав: „Вислухай прихильно таке. Тобі доручене піклування про те, щоби зброєю усмиряти безбожних і грубих тиранів, творити праведний суд серед підданих, створювати закони і командувати військами на суші і на морі. Оце головні задачі імператорської влади. Наші ж задачі – турбота про духовну паству – тим величніше, чим більша різниця між земним і небесним”⁸.

Присутність у Константинополі імператора визначає й першість візантійського патріарха: „Константинопольський трон, прикрашений перебуванням василевса в місті, соборними постановами визнаний першим, внаслідок чого суперечки, що можуть виникати між іншими патріаршими катедрами, мають надходити на його остаточне рішення”⁹. Принцип рівноправності патріарха і царя проіснував у Візантії до самого падіння Константинополя 1453 р. (хоча на практиці духовна влада часто і поступалась світській).

Розвиток політичної думки Візантії знайшов своє відображення і в мистецтві епохи „македонського ренесансу”, в якому образ василевса вже чітко постає як іпостась єдиного представника влади Бога на землі, який веде нововибраний народ до спасіння¹⁰. Чітко викристалізується ідея вертикальної ієрархії, на вершині якої стоїть Христос, винятково якому й підкоряється василевс. Офіційне мистецтво македонської епохи особливо розвиває тему символічної коронації на царство самим Христом, інколи Дівою Марією, ангелами, святими, але вже з часів Романа Лакапена

атрибутом божественності візантійського василевса стає вінчання його на царство винятково Христом¹¹.

Вершиною офіційної політичної доктрини Візантії стали трактати Константина VII Порфирогенета „De administrando imperio” та „De cerimoniis aulae byzantinae” (середина X ст.). Константин VII стверджує тезу про спадкоємність влади у своєму роді як порядок, санкціонований Богом. Як відмітив Ж. Дагрон, Божественне помазання на царство „від утроби своєї матері” символізувало успіх династії, що виразився у зрощенні імперії і сім’ї¹². Істинно вартій влади лише той, хто походить з царського роду і з дитинства виховувався в царському палаці. Відтак Константин VII у „De administrando” наголошував своєму сину Роману, що Бог „Сам обрав тебе і призначив від материнської утроби і дарував тобі за чесноти твої, що перевищують усіх, Своє Царство”¹³. Сам імператор править під захистом зиниці Бога „заради істини”, „у злагоді з законом і справедливістю”, „як раб і слуга Бога”, що має „страх Божий”, який оберігає його від негідних справ. Відтак імператор серед своїх наближених – як Христос серед апостолів. Особливо, якщо він – „порфірородний”¹⁴. Константин VII у „De cerimoniis” чітко проголошує, що „хай наш всемогутній Бог... що вінчає нас на царство при заступництві своєї непорочної Матері... дарує нам милість справляти у світі протягом довгих років ці щасливі дні”¹⁵. Особливо чітко виявився принцип династичності влади в установленні строго регламентованого візантійського церемоніалу, що був започаткований Василем I та Левом VI, а завершеного вигляду набув за Константина VII¹⁶. Таким чином поступово символом влади Візантії та василевса ромей став і Константинополь – Новий Рим¹⁷.

На час Македонської династії знову відроджується ідея світового панування, що різко відрізнялась від ідеї імператорів-іконоборців – „захищати і спасати”, відроджується римська концепція поділу світу на ойкумену – цивілізований простір і світ варварів, до яких візантійці відчували глибоку зневагу¹⁸. Візантія – всесвітня імперія, а її правителя вважали правителем світу – *rector mundi, regnator terrarum*, він – *victor omnium gentium* – переможець всіх народів. Межі імперії сприймалися як тимчасові, землі, які на даний момент не входили до складу імперії, розглядалися як об’єкт завоювання¹⁹. Візантійські імператори називались „ромейськими” і прагнули поширити межі імперії до тих, що були за Августа і Константина Великого. Не останню роль у цьому процесі відіграла візантійська релігійна місія. Найкраще, що могли зробити варвари в цій ситуації – це вступити у велику „вселенську” сім’ю цивілізованих народів з її главою – візантійським імператором. Шлях до цивілізації пролягав через християнство – єдину правильну ідеологію, бо християнство і було суттю цивілізації²⁰.

І навіть коли Візантія не мала реальної можливості довести свою вищість, вона не відмовлялась від самої ідеї єдиноправильної держави. Наприклад, під час війни з Симеоном Болгарським, Роман Лакапен, зазнавши нищівної поразки, в листах до болгарського володаря продовжував відстоювати своє виняткове право називатись імператором. Василевс писав: „Скажи мені, який сенс писатись царем болгар і ромеїв, коли Богу це не угодно?“, а далі автор чітко проводив ідею вторинності титулу щодо держави: „якщо бажаєш називатись царем ромеїв, то тобі варто було б володіти і всією землею імперії“²¹.

Візантійська політична думка пов'язувала винятково з імперією ідею християнської, провіденційної обраності. „Культ імператора – володаря всієї православної ойкумени і культ держави ромеїв – захисниця і покровительки християнських народів, проповідь винятковості візантійської державності – ось фундамент, на якому будувалось розуміння верховної влади у Візантії“²².

Такою була і програма зовнішньої політики Константина Порфирогенета. Вона відображала свого роду квінтесенцію римської ідеї, за якою імперія – це „світовий корабель“, а Константинополь – столиця імперії і всього світу. Таким чином, держава ромеїв протиставлялась усій решті світу – варварам, відповідно, останніх „треба тримати в узді силою золота, зброї чи обману – добрі всі засоби. Всі вони мають стати покірними рабами імперії“²³.

Однак, не лише Візантія проголошувала і вірила в своє винятково вибране становище у світі з-поміж варварських держав. Останні також були перейняті цією ідеєю. Як писав М. Грушевський: „Не тільки Рим Старий і Новий (Візантія) вірили в своє вибране становище між державами й народами, як держави над державами, як центри світового життя, – але сим поглядом перейняті були і „варварські“ народи. Для них Візантія була ідеалом блиску, слави, культурності, візантійський імператор – недосяжним ідеалом могутності, влади, впливу, престижа... За сим імператором стояла традиція „вічного Риму“, авреоля високої культури, слави, могутності, недосяжної величі, від простих смертельників відрізаної стіною штучної, вередливої, невимовно привабливої для варварської фантазії церемонії й етикету, де дивним способом лучили ся в чарівнім фокусі елементи античні з східними. І варварські володарі наввипередки запобігали візантійському двору, щоб у нього перейняти для себе щось із сеї авреолі... Тут була не сама тільки дитяча охота до блискучих цяцьок: організація варварських держав вимагала передо всім піднесення престижу влади, бо вона звичайно в сих примітивних організаціях занадто низько стояла. З сих мотивів розшибають ся варварські королі й князі за візантійськими регаліями, візантійськими титулами, візантійськими царівнами. Трудно знайти

європейську державу, щоб між її інсигніями не було якоїсь „римської” корони, чи чогось такого іншого. Русь не була виїмком”²⁴.

Візантійська політична доктрина, спрямована на демонстрацію величі єдиноістинної держави, значну увагу приділяла дипломатії, в тому числі ритуалу прийому послів. Як правило, іноземцям давали аудієнцію у тронному залі – великому триклінії Магнаври, де стояв трон Соломона. Саме в цій залі приймав руське посольство на чолі з княгинею Ольгою імператор Константин VII Порфирогенет²⁵. Щоб вразити іноземця, до тронної зали його проводили через численні зали і галереї імператорського палацу. В самій залі все було підпорядковано тій же меті. Імператора оточувала численна когорта придворного почету. В момент, коли іноземець підходив до трону, лунали звуки золотого і срібного органів, з ревом піднімались на троні золоті леви, і на золотих деревах навколо трону такі самі золоті птахи видавали різні звуки²⁶. Все це було підпорядковано одній меті: показати велич християнської держави, її вищість і недосяжність для варварів. Про жодну рівність з Візантією не могло бути й мови, це навіть не припускалось.

Система укладення союзів, сформована у Візантії, виводила свої витоки з Пізньоримського часу. Для Візантії, як і для Риму, укладення зовнішньополітичного договору означало насамперед передачу владних повноважень варварському володарю. Наприклад, договори 911 і 945 рр. укладались Візантією з конкретними володарями – Олегом чи Ігорем²⁷, тим самим імперія легітимізувала їх владу над підкореними територіями. Так як у середньовіччі легітимність влади визначалась її сакральним характером²⁸, цей договір також сакралізувався. Лише з укладенням договору з імперією варвари ставали суб’єктами зовнішньої політики Візантії і взагалі, в очах візантійців, – суб’єктами історії. За традицією атрибутом союзу стало надання варварам всіляких інсигній, титулів та регалій²⁹. Візантійська політична думка виробила і систему “духовної” (політичної) спорідненості, за якою, наприклад, княгиня Ольга отримала титул дочки, а Володимир Святий – брата імператора³⁰.

Проте, як наголошував Г. Літаврін, „лихатий „Новий Рим” ішов на регулярні відносини з поганськими країнами і давав їх правову гарантію (укладаючи чи подовжуючи договори) лише за крайньої потреби – щоби запобігти війсьній небезпеці чи заради воєнного союзу”³¹. У відносинах з варварськими країнами імперія мусила враховувати практику свого контрагента. Як правило, у ранньосередньовічних держав чинність договорів визначалась періодом життя володаря, від імені якого був укладений договір³². Однак така практика була вигідна й самій Візантії, яка переукладаючи почергово договори з варварськими володарями, тим самим постійно тримала їх у легітимізаційній залежності від себе.

Таким чином, попри те, що за Македонської династії на практиці Візантія слідувала принципам реальної політики³³, в теорії лише імперія визнавалась єдиною державою. Як є один Цар Небесний, так міг бути лише один цар земний, і ним міг бути лише василевс ромеїв. Відтак, навіть у теорії, для варварів не могло бути жодних рівноправних відносин з імперією. Максимум, чого вони могли прагнути, так це рівності з собі подібними – іншими варварами у відносинах з Візантією.

¹ Удальцова З.В., Котельникова Л.А. Власть и авторитет в средние века // ВВ. – 1986. – Т. 47. – С. 3–16; Чичуров И.С. Традиция и новаторство в политической мысли Византии конца IX в. (место „Поучительных глав” Василия I в истории жанра) // ВВ. – 1986. – Т. 47. – С. 95–100; Lounghis T.C. Byzantine Political encounters concerning Eastern Europe (V–XI centuries) // Byzantina et slavica cracoviensia. III: Byzantium and East Central Europe. – Cracow, 2001. – P. 17–25; Ангелов Д. Методи византийской дипломатии в отношении с Болгарией по данным писем константинопольского патриарха Николая Мистика // Вопросы истории славян. – Воронеж, 1963. – Вып. 1. – С. 60–68; Shepard J. Constantine VII's doctrine of „Containment” of the Rus // ΓΕΝΝΑΔΙΟΣ. К 70-летию академика Г.Г. Литаврина. – М., 1999. – С. 264–283; Литаврин Г.Г. Идея верховной государственной власти в Византии и Древней Руси домонгольского периода // Славянские культуры и Балканы. – София, 1978. – Т. 1. – С. 50–56.

² Удальцова З.В., Котельникова Л.А. Вк. праця. – С. 6.

³ Чичуров И.С. Политическая идеология Средневековья: Византия и Русь. – М., 1990. – С. 77.

⁴ Удальцова З.В., Котельникова Л.А. Вк. праця. – С. 9.

⁵ Литаврин Г.Г. Политическая теория в Византии с середины VII до начала XIII в. // Культура Византии. Вторая половина VII–XII в. – М., 1989. – С. 62.

⁶ Дворкин А.Л. Теория „Эпанагоги” об императорской и патриаршей власти и ее трансформации на Руси // Славяне и их соседи. – М., 1994. – С. 62.

⁷ Там само. – С. 62–63.

⁸ Цит. за: Успенский Ф.И. История Византийской империи. Т. 3: Период Македонской династии (867–1057). – М., 2002. – С. 240.

⁹ Дворкин А.Л. Вк. праця. – С. 62.

¹⁰ Гордієнко Д. Рецепція візантійських політичних доктрин в першохрамах Русі (Десятинна церква, Софійський собор) // Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. Зб. наук. праць. – К., 2008. – Вип. 22. – С. 28.

¹¹ Жоліве-Леви К. Образ власти в искусстве Македонской династии (867–1056) // ВВ. – Т. 49. – 1988. – С. 143–161.

¹² Дагрон Ж. Император и священник: этюд о византийском „цезарепапизме” / Пер. и науч. ред. А.Е. Мусина. – СПб., 2010. – С. 63.

¹³ Константин Багрянородный. Об управлении империей / Под. ред. член-корр. АН СССР Г.Г. Литаврина и член-корр. АН СССР А.П. Новосельцева. – Изд-е 2-е, исправ. – М., 1991. – С. 34/35.

¹⁴ Constantini Porphyrogeniti imperatoris. De cerimoniis aulae Byzantinae libri duo / rec. I.Reiskii. Bd. 1. – Bonnae, 1829. – P. 638.

-
- ¹⁵ Цит. за: Жоліве-Леви К. Вк. праця. – С. 146–147.
- ¹⁶ Цілісно відображено в книзі, приписуваній Константину Порфирогенету: *De cerimoniis aulae Byzantinae libri duo*.
- ¹⁷ Удальцова З.В., Котельникова Л.А. Вк. праця. – С. 7.
- ¹⁸ Удальцова З.В. Дипломатія // Культура Візантії. Друга половина VII–XII в. – М., 1989. – С. 241–242.
- ¹⁹ Иванов С.А. Восприятие пределов империи: от Рима к Византии // Славяне и их сосуди. Вып. 8: Имперская идея в странах Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы. – М., 1998. – С. 5–6.
- ²⁰ Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII ст. – Львів, 2001. – С. 13.
- ²¹ Писмата на Роман Лакапин до цар Симеон / Публ. В. Златарски // Извори за българската история. – Т. VIII: Гръцки извори за българската история. Т. IV. – София, 1961. – С. 299.
- ²² Удальцова З.В., Котельникова Л.А. Вк. праця. – С. 6.
- ²³ Дашков С.Б. Императоры Византии. – М., 1997. – С. 179.
- ²⁴ Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Т. 1. – К., 1994. – С. 505–506.
- ²⁵ *De cerimoniis*. – Р. 594–598.
- ²⁶ Успенский Ф.И. Вк. праця. – С. 414.
- ²⁷ Повесть временных лет / Подгот. текста, пер., статьи и коммент. Д.С. Лихачев; ред. В.П. Адрианова-Перетц. – 2. изд., испр. и доп. – СПб., 1999. – С. 18, 23.
- ²⁸ Див.: Андреева Л.А. Сакрализация власти в истории христианской цивилизации: Латинский Запад и православный Восток. – М., 2007.
- ²⁹ Коростелин В. А. Договорные отношения Позднеримской империи с варварами // Вопросы истории. – 2006. – № 8. – С. 40.
- ³⁰ Детальніше див.: Оболенский Д. Византийское Содружество Наций. Шесть византийских портретов. – М., 1998.
- ³¹ Литаврин Г.Г. Византия, Болгария, Древняя Русь (IX – начало XII в.). – СПб., 2000. – С. 62.
- ³² Самоквасов Д.Я. Курс истории русского права. – М., 1908. – С. 5.
- ³³ Наприклад, Константин Порфирогенет. Див.: Gordiyenko D. The Features of Foreign Policy of Constantine VII Porphyrogenitus // Proceedings of the 22nd International Congress of the Byzantine Studies (Sofia, 22–27 August 2011). Abstracts of Free Communication. – Sofia, 2011. – Volume III. – P. 230.